չափն ֆարենայդայ ց'19° ընդ զրոյիւ (— 26° Ռէօմիւրի) . ոչ ինչ պակաս Թուի և 'ի բարձրաւանդակս Գարապաղու, Վանայ և Կորդուաց . արեւմտակողմն միջին և հարաւային Հայոց բարեխառնագոյն կամ ջերմագոյն է. Նոյնպէս և դաշտակողմն արեւելեան աշխարհին և կողմանք Գանձակայ, ուր և ձմերոցք էին Թագաւորացն Հայոց, յՈւտի նահանգի, և անապատն Մուղան, խորաձորք ինչ Կորդուաց և կողմանք Տիարպէքիրու: — Բայց զարմանալի այս է, զի սահման մշտնջենաւոր սառամանեաց որ 'ի Կովկաս ստորև է քան զ'10000', յԵւրոպա քան զ'9000' և 'ի Պիւրենեայս քան զ'8000' անդամ, 'ի ցրտագոյն կողմանս անդ հիւսիսային Հայոց՝ բարձր է քան զ'13000'. որպէս զի ամարանի զերծանին 'ի ձեանց ամենայն լերինք Հայոց՝ բաց յաւագ Մասեաց, և յԱրագածու իսկ կատարս (128) ոչ նշմարի ձիւն, այլ 'ի խոռոչս ուրեք. զարմանալի և այս՝ զի հարաւայնագոյն լերինք Պինկէօլայ և Քրդաստանի ձիւնապատք են 'ի 10500 ոտից և 'ի վեր: Պատճառ օտարակերպ իրացս՝ բնութիւն քարանցն է և սեւութիւն նոցին՝ որ առաւել կրէ զջերմութիւն, այլ և կոնաձև անջատ միայնութիւն նոցին՝ որով ամենուստ ընդունին զճառագայթս. ըստ ոմանց և ներքին հրակիր զօրութիւն երկրին: — Ի ջերմագոյն կողմանս՝ մարտ ամիս նշան տայ գարնայնոյ, այլ 'ի հասարակի յապրիլի բանին դրունք նորին և երեւին կանուխք բուսոց, և 'ի վերջ կոյս նորին արկանի սերմն. 'ի մայիսի ծաղկեն ծառք պտղատուք և տերեւք արձակին. յայնժամ ելանեն անդէորդք 'ի կողս լերանց և յեմակս, որք ամառն յառաջ դեգերին 'ի ջերմահովիտս խորանիստ վայրաց, և յետ ամսոյ ելանեն 'ի սարաւանդակս և 'ի բարձունս, և արածեն անդ զամիսս չորս. բայց 'ի Կարին է զի և 'ի յունիսի տագնապեցուցանէ ցուրտն, և 'ի գիշերի պաղի ջուր. և մինչ այն ինչ դեռ արձակեալ են 'ի նմա տերեւք և արգիւնք անդաստանաց՝ 'ի հովիտս Թորթումայ հասունանայ կեռաս, և մինչև հասկաց ուռճացեալ 'ի նմա՝ յԵրզնկայ ատոքացեալ մերձին 'ի հունձս: Զհետ երկար ձմերայնոյ հասանէ փութով ամառն հզօր, համառօտելով զգարունն. և 'ի սուղ ժամանակի երից ամսոց (1) բողբոջէ, դալարանայ, ծաղկի և պտղաբերէ երկիրն սեւահող և արգաւանդ. յԵրասխեան դաշտին կանխեն հունձք քան 'ի կողմանս Կարնոյ, և խաղող 'ի սահմանս Երեւանայ վաղ հասունանայ քան 'ի բարեխառնն Պոնտոս, քանզի զօրանայ յոյժ տապն, և սաստիճան ջերմութեան բարձրանայ յԵրեւան քան զ'100° (Ռէօմիւրի 30°) որպէս զի իբրև 120° զանազանիլ օդոյ անդ 'ի խորս ձմերայնի և ամարանոյ: Բայց 'ի Կարին չեն այսքան սաստիկ հակառակքն: Զջերմագին աւուրս յաջորդէ աշունն ոչ շատ երկար քան զգարունն, և տեղի տայ ձմերան: Եղանակս այս ձիւնաշատ է 'ի Հայս և հիւսիսաշունչ. գարունն անձրեւառատ և բարեխառնեալ արեւմտեան հողմով, ամառն երաշտ և հարաւախառն արեւելեան հողմով շնչեալ. և զի ոչ սակաւ ուրեք նուազէ ջուր և գետք 'ի խորունջ կան, բազում աշխատութեամբ և ճարտարութեամբ ոռոգեն զերկիր ազգի ազգի ջրադարձիւք: Օդք 'ի հասարակի անախտք են և առողջասունք, բաց յերեւանեան կողմանց. և յերկարակեցութեամբ բնակչաց բազում կողմանց վկայի այս. տենդ և հարբուխ միայն են հասարակ ախտք երկրին: Բայց ոչ գտաւ զերծ և 'ի մաղձախտէն (քոլերա), որպէս և 'ի սրածութեանց ուստեք 'ի հնումն:

27. ԲՈՒՍԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆ Հայաստան աշխարհի կարի բարգաւաճ է, օժանդակութեամբ պատուական հողոյն և ջրոց և ամառնային ջերմոյ. այլ 'ի սակս երկարութեան ցրտոյ ոչ բաւէ բերել զբերս հարաւային աշխարհաց, և Թափուր է յանտառաց բազում ուրեք. սակայն կարևոր բոյսք և դալարիք և արգիւնք ոչ միայն առատք և հասարակածաւալք են, այլ և գտանին 'ի բարձունս՝ յոր յԵւրոպա ոչ ժամանեն. զի և ցորեան պատուական լինի 'ի Կարին 'ի 5800' բարձու, և 'ի կողմանս Պինկէօլայ և Վանայ ց'6500', ընդ նմին և գարի. ուր յԵւրոպա գարի հազիւ ժամանէ 'ի 5200' 'ի հարաւակողմն Պիւրենեայց, այլուր և ոչ 'ի 4000', իսկ ցորենոյ ցածագոյն եւս են սահմանք. և այգիք որ յԵւրոպա չբարձրանան քան զ'2500', 'ի Հայս գտանին յԱրարատեան դաշտի 'ի 4250', և 'ի Մասիս 'ի 4013', իսկ 'ի կողմանս Վանայ ց'5100': Ըստ այսմ օրինակի և ծառք վայրիք. կաղամախ 'ի բարձրաւանդակին Կարնոյ գտանի 'ի 6000' բարձու, և բարտի որ յԵւրոպա չանցանէ ըստ 5500', 'ի Փոքրն Մասիս աճէ յ'7800' և 'ի լերին Սուկաւայ ց'8200' բարձու: Բայց որպէս կանխեցաք ասել՝ սակաւափայտ է Հայաստան, և ծառք անտառի ոչ յոյժ յաղթք և բարձրաբերձք. յաճախագոյն վայրի ծառք 'ի Հայս են բարտի, ուռենի, փշատենի, կաղամախ, և կաղամախ երեւուն (populus tremula) և սօսի՝ մանաւանդ յարեւելակողմն. Նուազագոյն են կաղնիք և պտղի, եղեւինք, յակրի և գիհի, արքակաղնի և այլ ծառք. ընդ որս 'ի ցածագոյն վայրս գտանին և մուրտ և տօսախ և դափնի, և մայր փայտք, չոճի և փիճի 'ի հարաւակողմանս: Բայց գոն և անտառք 'ի կողմանս Խաղտեաց, 'ի Սօղանլու լերինս ընդ մէջ Տայոց և Արարատայ, 'ի Գուգարս ('ի Բամբակի և այլն), յԱրցախ ընդարձակ անտառք և 'ի Գարապաղ. իսկ յայլ կողմանս նուազունք և փոքունք, որպէս յԱղձնիս, 'ի կողմանս Ամդայ և Բաղիշու, այլ և 'ի Դ. Հայս, յորս են կաղնիք, նոճք, հացիք, եղեւինք: Ի լերինս անջրպետս ականց Արածանւոյ և Երասխայ են անտառք կամ մացառք Թխտենեաց, և 'ի հարաւոյ Քէլիկէտիկ լերանց յերէզս Կէօքսուի և Թորլուի՝ մացառք մամխեաց. ոչ սակաւ Թփուտք են և 'ի կողմանս Օլթեայ և Նաւիմանայ և առ ափամբք Ճորոխի՝ ուր և անտառք իսկ: — Լեռնաստորոտ կամ ստորալպեայ (subalpines) բոյսք ժամանեն 'ի Հայս ց'8800', այլ նուազունք են. իսկ բուն լեռնաբոյսք կամ ալպեայք (alpines) առատք են յոյժ և ժամանեն ց'11000', և բազմազանագոյնք են քան զկովկասայինս, և գտանին 'ի նոսա ոչ սակաւ յայտնասերմն բոյսք (phanérogame), որք յալպեայս Եւրոպայ կամ ոչ բնաւ կամ դուն ուրեք

(1) Իմա Գարնանն կոչեցեալ. զի լինի 'ի Հայս և Աշնան սերմնարկութիւն՝ որ հնձի 'ի յաջորդ ամարան կամ յաշնայնի: